

Jumalad ja deemonid omavahel

Jaan Puhvel

Indoiraani muinaskeeli iseloomustab jumalust tähistavate nimetuste näiline vastuoksus. Tegu on vana indoeuroopa nimisõnaga, mida peegeldavad ladinaga *deus*, kreeka *δῖος*, vanapõhja *tívar*, leedu *diēvas* ja sanskriti *devá-* — põhiliselt päevataeva tähenduses, nii nagu ka ikka veel eesti laensõnas *taevas*. Vanapärsia keeles on aga *daiva* tähenduseks ‘kurivaim, deemon’, nagu ikka veel farsikeelne *dīv*. ‘Jumal’ oli hoopis *baga*, põhitähenduses ‘jagaja’. Iraani keeled (sküüdi, osseedi jt) on ilmselt mõjutanud slaavi keeli, kus ‘jumal’ ja ‘deemon’ on *bogŭ* ja *divŭ*. Et tegemist on laenatud võõbaga, tunnukse ilmnevat venekeelsest väljendist *зверу дивуŭ*, mille algühenduseks pole mitte ‘metselajad’, vaid ‘jumala loomad’, just nagu ‘hunt’ on läti keeles *dieva suns* ‘jumala koer’. Iraani tähendusmuutus on tavaliselt pandud mazdaismi usupöörde ümberväärtustava mõju arvele. Äärmuslik dualism vajab mehitatud pandemooniumi. Selle elanikeks polnud mitte ainult võikalt abstraktsed Vale, Raev, Ahnus, Kõdu jt, vaid ka mõned vanad jumalused, kes jäid Zarathustra löögi alla, eriti Indara, Saurva ja Nanhaithja. Viimaste veeda nimevasted on Indra, Šarva (= Rudra, Šiva) ja Nasatja, seega peamiselt sõdalasseisuse (*kṣatrām*) ilmaliku võimu patroonid. Neile veeda jumalaile, eriti Indrale, kohaldus nimetus *deva* eriti hästi. Suured braahmanite jumalused, nagu Varuna, olid seevastu tuntud kui asurad. Mazdaismis kaasnes sõdalasjumalate halvustamisega *daiva* demoniseerimine ja polariseerivalt Varuna iraani vaste Ahura Mazdāh kergitamine henoteistlikku tippu. Selline lõhestatus juurdus ja iseloomustas seejärel pidevalt iraani usundit. Veedadjärgses Indias ei toimunud niisugust vaimulikkonna ilmalikku võimuhaaret. Braahmanid oskasid peenemalt oma mõju laiendada sublimeerimise abil, võimaldades Varuna-taoliste antropomorfsete jumalate kidumist Indra-

suguste arvel, taludes isegi *asura* tähenduslikku allakäiku. Veeda proosakirjanduse ajastuks oli seisukord otse vastandlik Iraanile: ‘jumal’ oli jätkuvalt *deva*, ‘demon’ aga *asura*.

Ei veedade ega hilisemas pärimuses olnud jumalate ja demonite vastandus päris äärmuslik. Pigem olid nad võistlevad ja pahuksis üleloomulikud ühendused või erakonnad, ühtelugu kempluses, aga mitte ainuüksi vaenujalal. Niikaua kui Indra vaenaja Vritra oli paljalt lohemadu, oli asi lihtne. Aga vahel oli sama vastane nimeliselt Triširas ‘Kolmpea’, demiurg Tvaštari poeg demonitarist emaga —, just nagu Indra oli sündinud Tvaštari ja jumalannast. Nad olid seega poolvennad. Triširas oli ebardlik demon, aga samal ajal vastandlikult jumalate preester. Pole midagi imestada, et tema surmamine polnud pelgalt väljarookimine, vaid hoopis venna- ja braahmanitapp, tagajärjeks Indra pidev allakäik hilisemas usundis.

Sellised vastuoksused leevenesid mõnevõrra klassikalises hinduismis teoloogide ponnistusel. Vaišnava ja Šaiva sektide lõhestumisega kaldus või kallutati viimane ise demonluse poole, kui Višnu oma eri kehastustes asus hävitama Šiva sigitisi: inimlõvina (Narasimha) kiskus ta välja Hiranjakašipu sisikonna, Rāma kujul võitis ta Lankā peadeemoni Rāvana, ja Krišna isikus lõikas ta šivaistliku Šišupāla pea.

Eriti hästi sobib üks pärimus ületama India ja Iraani vastandlikkust ja seirama kunagist müütilist ühtsust. Tegemist on looga *Mahābhāratast*, mille juured ulatuvad veedadesse. Peategelane on tuunjas kuju nimega Kāvja Ušanas, elukutseline demonite teenistuses *purohita*, preester ja maagiline imetegija ühes isikus. Jumalate leeris on vastasnõiduriks Brihaspati. Kāvja on aga vingem imemees kui tema jumalik ametivend: tal on võime eluga mugandada ja surnuid elustada, nii et jumalatel hakkab alatistes kokkupõrgetes vastasleeriga pikapeale nappima sõdalasi. Sel põhjusel sokutavad jumalad vargsi vastase staapi Brihaspati poja Kača. Eeskujuliku nõidurite gildi liikmena võtab Kāvja kolleegi poja õpilaseks, mõtlemata leivaisade turvalisusele. Kui tuhandeaastane õppeaeg on poole peal (vähemast ei maksa liialduslikus Indias rääkida), teavituvad demonite aeglased luureorganid viimaks Kača isikust ja kavadest. Nad püüavad teda mitmeti kõrvaldada, sealhulgas ära põletada ja tuhka Kāvjale peekri sisse sokutada ja sisse joota, aga imemees, kelle tütar Devajānī on Kačassee armunud, kavaldab nad üle ja taastab joodud ja seeditud õpipoisi täiele elule. Kača lõpetab viperusteta teise pooltuhandiku õpingud, ja olles omandanud surnute taastamise oskuse, naaseb jumalate juurde, olles seega tasakaalustanud väe jõu kahe

leeri vahel. Devajānī tahab temaga naituda, aga Kača keeldub ja nad neavad teineteist vastastikku.

Kui Kača on lahkunud, alustab Devajānī kärmeisti muudki tüli. Näakluses Kāvja tööandja, deemonite kuninga Vrišaparvani tütre Šarmištāga tõukab kuningatütar Devajānī kuiva kaevu. Juhuslikult möödub võõras, sõdalasseisuse ülik Jajāti käitub nagu hea samaariamees ja tõmbab tüdruku kättpidi kaevust välja. Raevunud tütre ässitusel ja perekonna au nimel nõuab Kāvja oma isandate alistumist. Elluäratamise imevõime jätab neile vähe valikut, ja nii saab Kāvjust deemonite valitseja. Isemeelne Devajānī on nüüd võimukas ja nõuab, et Jajāti teda naiks, sest ta on teda august tirides juba käest hoidnud. Selline loogika ei veena Jajātit, aga Kāvja teeb ta vägisi väimeheks. Aegapidi rikub Jajāti sundabielu deemonitütre Šarmištāga. Kui selline kahe pere pidamine avalikustub, muudab Kāvja väimehe paugupealt vanuriks, siiski mööndusega, et ta võib oma vanaduse sellega nõus olevale asemikule veeretada. Kuidas Jajātil õnnestub panna üht oma poega seda koormat kandma, on aga lugu omaette.

See iidne seebikas on huvipakkuv Iraani tõttu. Kajaniidide kuningasoo keskne kuju *Shāhnāmas* on Kai Us, tuntud juba *Avestas* kui Kavi Usan. Tegu on kummalise ja heitliku maagilise võimuriga, kes alistab Mazandarani deemonid ja paneb nad Elborzi mägedes juveelpaleesid ehitama, kus harrastab noorendust ja peent jõudeelu. Sarnasused Kāvja Usanasega on arvukad: mõlemad on mestis deemonitega ja vahel võimutsevad nende üle. Kai Usi aaridelised mägilossid meenutavad Kāvja Meru-mäele kuhjatud rikkusi. Kāvja nõiakunsti kuulub surnute taastamine ja eluea muutmine, Kai Usil on peale noorendusmeetmete surmahaavu parandav imerohi (mida ta kalgilt keeldub kasutamast oma kangelasabilise Rustami poja Sohrabi päästmiseks). Ühine nimetaja võiks olla indoiraani jumalik nõidur, kes on Iraanis muundunud legendaarseks võimuriks juba *Avestas*. Nagu enne öeldud, on tegemist Zarathustra usupöördega, mis arvas sõdalasseisuse kurjuse poolele ja usaldas riigivõimu preesterkonnale. Võrdluseks kõlbab hiljutine ajalugu, kus Pahlavi dünastia kukutati aastal 1979 ja võim kandus ajatolladele. Müütiline ja tegelik Iraan tunnukse olevat läbi aegade korduvalt samal lainepikkusel.

Deemonite kaasumisega kangelaslukku paljunevad nende sugukondlikud sidemed. *Shāhnāmas* esinevad nende rollis veel turaanlased, näiliselt iraanlaste idapoolsed pealetükkivad põlisvaenlased. Ühest küljest on need võõrad välisvastased, samas aga toimub teatav lävimine, nagu Kai Usi poja Sijavoši üleminek Turaani poolele ja sealse pealikutütre naimine ning nende

poja Hosrau tõus Iraani troonile. Indias on *Mahābhārata* Pandava ja Kaurava nõbude keskne vaen enam kui paljas sugukondlik tüli, sest esinumbrid peegeldavad kunagisi veeda jumalusi, kangelased višnuistlikust vaatenurgast ja “kurjad sugulased” šivaistlikult demoniseerituna.

Kui rakendada seda malli Indoeuroopa teises otsas, Itaalias, Iirimaal ja Skandinaavias, võib hoomata tähenduslikke rööpjooni.

Roomas, kus müüdi ilmalikustumine on kaugeimale arenenud, peegeldub jumalate ja deemonite vaen Vabadussõjas. Üllate roomlaste vastuseis nurjatule etruskidele, Lucretia vägistamise ja muuga, on patriootlikult ühekülgne. Mõelda vaid, et esimeses konsulipaaris aastal 509 e.m.a oli Junius Brutus ema poolt etrusk, ja ta paarimehe Collatinuse *nomen gentilicium* oli Tarquinius. Nii puhas oli siis “rooma veri”. “Vabastamine etruski ikkest” sarnaneb pigem kodusõjaga eri kildkonna jõukude vahel.

Keldi müüt Iirimaal lisab erakordseid jooni. Iiri jumalused, tuntud oma euhemeristlikus kuues kui Tūatha Dē Danann, on maa valdajad, aga nendega kaasuvad alalised variolendid nimega Fomoir, kes on igivastased, aga siiski kuidagi ühiskonda imbutanud — välisvaenlased küll, aga ikkagi sugukondlikult segunenud. Kui kuningas Nūadu peab võimust loobuma, valitakse tema järglaseks emapoolne Fomoir Bres, kelle äpardunud valitsemine põhjustab suure lõpuheitluse kahe leeri vahel. Selles võitluses on iiripoolne sangar Lug samuti osalt Fomoir päritolu, nende suure vägimehe Balori tütrepoeg. Sarnasused turaanlaste ja Hosrauga on kombatavad. Tūatha kasutada on langenuid taastav terviseläte, just nagu kõmri *Mabinogionis* kuulub iirlaste tandrivarustusse “taassünnikatel”. Seega on *Shāhnāma* Kai Usi legendidel ligidane vaste kelti müüdis.

Skandinaavias on selge vahe jumalatel ja nende kurjadel vastastel hiidudel (või vahel kääbustel — väärarendid mõlemad!). Piksejumal Thor on ühemõtteline hiidude vaenaja, jumalate armutu turvamees. Ja siiski ulatub “hiidsus” otse panteoni tippu. Peajumal Odin on keerulise iseloomuga, aga temas on omajagu deemonlikkust. Isa poolt pärineb ta ürghiiust Ymirist ja ta ema Bestla on hiiu tütar. Vastandina leppimatule Thorile on ta ligidane vembutajale Lokile (kes on vaid väliselt jumalate killast) ja pikameelne ka nurjatute hiidude suhtes. Teda märgistavad reetlikkus, salakavalus ja moraalne kõhelus. India jumalatest on ta sarnaseim Rudra-Šivaga: mõlemad on deemonlikud, isegi kurjad ja hävituslikud, nõuavad inimohvreid, juhivad kultuslikke jõuke ja tunnevad salakunste. On ka isiklikumat laadi tunnuseid: silmade eripära (Odin ühe, Rudra kolme silmaga), iseloomulik pea-

kate (Odini lontis kübar, Rudra turban), kalduvus moondusele ja inkognito esinemisele.

Odin ja Rudra-Šiva esindavad kaootilist ja ühiskonnavälist sõdalast; nende vastandid on Thor ja Višnu-Krišna. Pinged väljenduvad samalaadseis muistendeis: Skandinaavias kandis sangar Starkadr pärimuslikke hiidudest põlvenemise tunnuseid (ülemääraseid, Thori abil eemaldatud käsi), Šišupāla *Mahābhāratas* oli sündides šivaistlikult paljukäeline ja kolmesilmaline, parandatud nõo Krišna (kehastunud Višnu) maagia abil. Odini juhatusel ja vaatamata Thori vaenule sai Starkadr suurt sõdalane ja kuningate soosik, aga väärastunult, sest Odin nõudis ühtlasi kuningate ohverdamist. Šišupālast sai väejuht ülikuninga Džarāsamdha (samuti šivaistlik sigitis) teenistuses, kes kurikuulsalt pidas vähemaid võimureid Šivale ohverduseks surmakongides. Elu lõpul lasi Starkadr oma pea maha raiuda ülikul Hödil, kelles peitub Odini enese teine, nagu ka nimes Stark-(h)adr. Ja kui Šišupāla esitas Krišnale väljakutse, lõi viimane tal kettaga pea otsast. Sellega kutsus Odin deemonliku sõdalase koju, oma Valhallasse, Šišupāla aga läbis sektantliku lõhe vaid Višnu imearmu abil: kiirgus tõusis tema kehast, tervitas Krišnat ja suubus temasse, millega tõrges terake vajus kõiksuse armumerre. Teoloogiline meremuutus¹ johtub asjaolust, et Starkadr oli põhiliselt “Odini usku” ja seetõttu ikkagi “õige” tegelane, Šišupāla aga višnuistlikus *Mahābhāratas* paratamatult “valel poolel” ja kujutatud mustades värvides. Aga indoeuroopa põhimüüt on peajoonetes sama.

Pühendan need mõtisklused Georges Dumézili mälestusele tema 110. sünni- ja 20. surma-aastapäevaks.² Need igivanad lood kinnitavad läbi aastatuhandete, et deemonlus pesitseb inimese ja tema jumalkonna geenides ega kao, rootsi poeedi Hjalmar Gullbergi sõnadega “när du själv och din gud är död”.

Järelmärkus: Kirjutise algvariant, “Gods and demons: all in the family”, ilmus ekslike toimetustega väljajäätutega koguteoses *Engel und Dämonen* (Münster, 1997, lk 145–150).

¹Kasutan sõna, millega Ants Oras ja Jaan Kross on tõlkinud “sea change” Arieli laulus Shakespeare’i *Tormis*: “Nothing of him that doth fade, but doth suffer a sea change into something rich and strange”.

²Georges Dumézil (1898–1986).